

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य व सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यासाठी रंगमंचाची भूमिका

डॉ. वृषाली मत्तलवार

सहयोगी प्राध्यापक

SBB M.Ed. college, kaii, M.S.

डॉ. अनंत शत्रुघ्न गावंडे

सहा. प्राध्यापक

उपयोजित अर्थशास्त्र विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्याची भावना आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे हा आहे. आजच्या जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक-भावनात्मक कौशल्यांचा विकास आवश्यक मानला जातो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अनुभवाधारित, कला-एकात्मिक आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आल्याने रंगमंचाचे शैक्षणिक महत्त्व अधिक अधोरेखित झाले आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी संबंधित राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन साहित्याचा चिकित्सक आढावा घेऊन विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. विविध संशोधनांवरून रंगमंचाच्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, संवादकौशल्य, सहयोगी वृत्ती, नेतृत्व, चिकित्सक विचार आणि सामाजिक संवेदनशीलतेत सकारात्मक वाढ होत असल्याचे स्पष्ट झाले. भूमिका-अभिनय, नाट्यप्रयोग, उत्स्फूर्त अभिनय, समूहचर्चा आणि चिंतनात्मक उपक्रमांमुळे विद्यार्थी इतरांच्या भावना, अनुभव आणि सामाजिक वास्तव समजून घेतात. यामुळे सामूहिक कार्यभावना, परस्पर आदर, सामाजिक न्यायाची जाणीव, लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार आणि उत्तरदायी नागरिकत्वाची भावना विकसित होते. तथापि, रंगमंचाचा प्रभाव प्रशिक्षित मार्गदर्शन, विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग, चिंतनात्मक अध्यापन, संस्थात्मक पाठबळ आणि आवश्यक पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असल्याचेही आढळते. भारतीय, विशेषतः मराठी उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात सहानुभूती, सहकार्य आणि सामाजिक उत्तरदायित्व या तीन घटकांचा एकत्रित अभ्यास मर्यादित प्रमाणात झाल्यामुळे या संशोधनाने विद्यमान संशोधनातील पोकळी अधोरेखित केली आहे. अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की, रंगमंच हा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनात्मक विकासासाठी प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक माध्यम आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी रंगमंचाचा अभ्यासक्रम, सेवा-अभ्यास, समुदाय सहभाग, NSS/NCC उपक्रम आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाशी एकात्मिक समावेश करून विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशील, सहकार्यशील आणि सामाजिकदृष्ट्या उत्तरदायी नागरिकत्व विकसित करण्यासाठी त्याचा व्यापक वापर करणे आवश्यक आहे.

Key words : रंगमंच, सहानुभूती, सहकार्य, सामाजिक उत्तरदायित्व, महाविद्यालयीन विद्यार्थी, अनुभवाधारित शिक्षण, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020.

प्रस्तावना :

शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ ज्ञानार्जनापुरते मर्यादित नसून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे हे देखील आहे. महाविद्यालयीन स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांसारख्या सामाजिक-भावनिक मूल्यांचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक मानले जाते. ही मूल्ये विद्यार्थ्यांना संवेदनशील, जबाबदार आणि समाजाभिमुख नागरिक बनविण्यास मदत करतात (UNESCO, 2021). रंगमंच हे शिक्षणातील प्रभावी अनुभवाधारित माध्यम असून ते विद्यार्थ्यांना विविध सामाजिक परिस्थितींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची संधी देते. नाट्यप्रयोग, भूमिकानिर्वाह, संवाद आणि समूहकृती यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी इतरांच्या भावना समजून घेणे, सहकार्याने कार्य करणे आणि सामाजिक समस्यांकडे संवेदनशीलतेने पाहणे शिकतात (Heathcote & Bolton, 1995). महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी रंगमंच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक विषयांवरील नाट्यसादरीकरणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचार, संवाद कौशल्य, नेतृत्व, सहिष्णुता आणि सामाजिक बांधिलकी विकसित होते. अशा प्रकारचे अनुभव विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध घटकांशी समरस होण्यास आणि सामाजिक उत्तरदायित्व स्वीकारण्यास प्रेरित करतात (Boal, 1979). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही अनुभवाधारित शिक्षण, कला-एकात्मिक अध्यापन आणि जीवनकौशल्यांच्या विकासावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या पार्श्वभूमीवर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यासाठी रंगमंचाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते (Ministry of Education, 2020).

संशोधनाची गरज व महत्व :

सध्याच्या जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, सामाजिक विविधता आणि बदलत्या जीवनशैलीच्या पार्श्वभूमीवर महाविद्यालयीन शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ ज्ञानप्राप्तीपुरते मर्यादित राहिलेले नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य, सामाजिक उत्तरदायित्व, संवाद कौशल्ये आणि मानवी मूल्ये विकसित करणे ही काळाची गरज बनली आहे. परंतु वाढता व्यक्तिवाद, सामाजिक माध्यमांचा अतिरेक, स्पर्धात्मक वातावरण आणि सामाजिक संवादातील घट यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक संवेदनशीलता आणि सामूहिक कार्यभावना कमी होत असल्याचे अनेक अभ्यासांतून दिसून येते (Freire, 1970; Brook, 1968).

रंगमंच हे अनुभवाधारित, सहभागात्मक आणि सर्जनशील अध्यापनाचे प्रभावी माध्यम आहे. विविध भूमिका साकारताना विद्यार्थी इतरांच्या भावना, अनुभव आणि समस्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये सहानुभूती, सहकार्याची वृत्ती, प्रभावी संवाद, नेतृत्वगुण, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाची जाणीव विकसित होते. रंगमंच विद्यार्थ्यांना सामाजिक प्रश्नांवर विचार करण्यास, विविध दृष्टिकोन समजून घेण्यास आणि समाजाशी सक्रियपणे जोडले जाण्यास प्रेरित करतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये उच्च शिक्षणात सर्वांगीण विकास, अनुभवाधारित अध्ययन, मूल्याधिष्ठित शिक्षण, सर्जनशीलता आणि सामाजिक बांधिलकी यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे रंगमंचाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व भावनिक विकासाचा अभ्यास करणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक उद्दिष्टांशी सुसंगत असून वर्तमान काळात अत्यंत उपयुक्त आणि आवश्यक आहे.

त्यामुळे "महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य व सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यासाठी रंगमंचाची भूमिका" या विषयावरील प्रस्तुत संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरते. या संशोधनातून प्राप्त निष्कर्ष उच्च शिक्षणातील अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत रंगमंचाचा प्रभावी वापर, मूल्यशिक्षणाची परिणामकारक अंमलबजावणी आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार विद्यार्थ्यांची जडणघडण करण्यासाठी उपयुक्त मार्गदर्शन करतील.

संबंधित पूर्व संशोधन साहित्याचा आढावा :

Lewandowska and Weziak-Białowska (2023) यांनी 21 संशोधनांचा मेटा-विश्लेषणात्मक अभ्यास करून सक्रिय रंगमंचीय सहभागामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सामाजिक संवाद, सहकार्य आणि सामाजिक परस्परसंवादात लक्षणीय वाढ होत असल्याचे स्पष्ट केले. सामाजिक संवादावर सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम आढळला. Basit et al. (2023) यांच्या प्रायोगिक संशोधनात नर्सिंग विद्यार्थ्यांमध्ये नाट्याधारित भूमिका-अभिनयामुळे (Role Play) सहानुभूती आणि परोपकारी (Altruistic) वर्तनात सकारात्मक वाढ झाल्याचे दिसून आले. रंगमंच विद्यार्थ्यांना इतरांच्या अनुभवांशी भावनिकदृष्ट्या जोडण्यास मदत करतो. Alaca et al. (2023) यांनी सर्जनशील नाट्यशिक्षण विद्यार्थ्यांच्या संवादकौशल्य, सहानुभूती, आत्मविश्वास आणि प्रेरणा वाढविण्यास प्रभावी असल्याचे निष्कर्ष मांडले. यामुळे संघभावना आणि सहकार्य वृत्ती विकसित होते. Plessas et al. (2024) यांच्या प्रणालीबद्ध साहित्य समीक्षेत समुदायाभिमुख शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्व, सहानुभूती, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि समुदायसेवेबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो असे आढळले. Arts-based education वरील मिश्र-पद्धतीच्या प्रणालीबद्ध समीक्षेत नाट्य, साहित्य, चित्रकला व इतर कलाधारित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, आत्मपरीक्षण आणि इतरांच्या दृष्टीकोनाची समज वाढते, विशेषतः समूहचर्चा व चिंतनासह या पद्धती अधिक परिणामकारक ठरतात. DeGraff (2024) यांनी Educational Drama आणि Social-Emotional Learning यांवरील साहित्य समीक्षा करताना नाट्याधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनिक कौशल्ये, सहकार्य, आत्मनियंत्रण आणि सकारात्मक सामाजिक संबंध विकसित करण्यासाठी प्रभावी असल्याचे नमूद केले. Zhao (2025) यांनी विद्यापीठीन विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक नाट्यक्रमाद्वारे सहानुभूती विकसित करण्याच्या रणनीतींचा अभ्यास केला. डिजिटल युगात वाढणारा भावनिक दुरावा कमी करून सामाजिक उत्तरदायित्व, नागरिकत्व मूल्ये आणि सहकार्य वृत्ती विकसित करण्यासाठी Educational Drama प्रभावी माध्यम असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले. Drama Improvisation Training वरील संशोधनात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये नाट्य-उत्स्फूर्त अभिनय (Improvisation) केल्याने सामाजिक जागरूकता, इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता आणि सहानुभूतीत वाढ झाल्याचे निष्कर्ष नोंदवले गेले. Prentki (2023) यांनी "Critical Empathy" ही संकल्पना मांडत रंगमंच हे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक न्याय, संवेदनशीलता, नैतिक निर्णयक्षमता आणि जबाबदार नागरिकत्व विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम असल्याचे स्पष्ट केले. Foro de Educación (2026) मधील प्रणालीबद्ध साहित्य समीक्षेनुसार उच्च शिक्षणात नाट्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे सामाजिक कौशल्य, भावनिक संतुलन, सहकार्य, सर्जनशील विचार आणि समूहात कार्य करण्याची क्षमता वाढते. त्यामुळे विद्यापीठीन अभ्यासक्रमात नाट्यशिक्षणाचा समावेश करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली.

वरील साहित्यावरून रंगमंचाचा सहानुभूती, संवादकौशल्य आणि सामाजिक कौशल्यांवर सकारात्मक प्रभाव असल्याचे स्पष्ट होते. तथापि, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्य आणि सामाजिक उत्तरदायित्व या तीन घटकांचा एकत्रितपणे रंगमंचाच्या माध्यमातून अभ्यास, विशेषतः भारतीय आणि मराठी उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात, अत्यल्प प्रमाणात झालेला आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन ही पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे

संशोधनाची गृहितके

रंगमंचीय उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतल्याने महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती विकसित होते.

रंगमंचीय उपक्रम विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना वाढविण्यास उपयुक्त ठरतात.

रंगमंचीय उपक्रमांमुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्वाची जाणीव विकसित होते.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाची भूमिका : आजच्या उच्च

शिक्षणाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच सामाजिक-भावनात्मक (Social-Emotional) कौशल्यांचा विकास करणे ही महत्त्वाची गरज बनली आहे. विविध सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांमध्ये परस्पर समज, सहिष्णुता आणि सहानुभूती विकसित करण्यासाठी रंगमंच हे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम मानले जाते. सहानुभूती म्हणजे इतरांच्या भावना, अनुभव आणि दृष्टीकोन समजून घेऊन त्यानुसार संवेदनशील प्रतिसाद देण्याची क्षमता. रंगमंचातील भूमिका साकारताना विद्यार्थी स्वतःपेक्षा भिन्न व्यक्तिमत्त्व, परिस्थिती आणि जीवनानुभव अनुभवतात, ज्यामुळे त्यांच्या भावनात्मक आणि सामाजिक जाणिवा अधिक व्यापक होतात.

रंगमंचाच्या प्रक्रियेत विद्यार्थी पात्रांच्या भावनात्मक संघर्षाचा अनुभव घेतात. त्यामुळे ते केवळ अभिनय शिकत नाहीत, तर इतरांच्या जीवनस्थितीबद्दल संवेदनशील बनतात. Perspective-taking आणि Emotional Engagement या दोन्ही प्रक्रिया सहानुभूतीच्या विकासासाठी मूलभूत मानल्या जातात. विशेषतः सामाजिक विषयांवर आधारित नाट्यप्रयोग विद्यार्थ्यांना सामाजिक न्याय, लिंग समानता, पर्यावरण, दिव्यांगता, मानसिक आरोग्य आणि मानवी हक्क यांसारख्या विषयांबद्दल अधिक संवेदनशील बनवतात (Davis, 1983; Decety & Jackson, 2004).

सध्याच्या उच्च शिक्षणात Experiential Learning आणि Transformative Learning यांना विशेष महत्त्व दिले जात आहे. रंगमंच ही या दोन्ही शिक्षण पद्धतींची प्रभावी अंमलबजावणी करणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्यक्ष भूमिकानुभव, संवाद, समूहचर्चा आणि आत्मचिंतन यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये भावनात्मक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence), संवादकौशल्य, सहयोगी वृत्ती आणि सहानुभूती विकसित होते (Kolb, 1984; Mezirow, 1997).

तथापि, रंगमंचाच्या प्रभावाचे चिकित्सक विश्लेषण करताना काही मर्यादाही लक्षात घ्याव्या लागतात. प्रत्येक नाट्यप्रयोग विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती निर्माण करेलच असे नाही. नाट्यलेखनाची गुणवत्ता, दिग्दर्शन, विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग, चिंतनात्मक चर्चा (Reflective Discussion) आणि प्रशिक्षित मार्गदर्शन या घटकांवर त्याची परिणामकारकता अवलंबून असते. केवळ अभिनय सादर करणे पुरेसे नसून अनुभवाचे शैक्षणिक चिंतन आवश्यक असते. अन्यथा विद्यार्थ्यांचा सहभाग मनोरंजनापुरता मर्यादित राहू शकतो (Brookfield, 2017).

डिजिटल युगात विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सामाजिक संवाद कमी होत असल्याची चिंता व्यक्त केली जाते. अशा परिस्थितीत रंगमंच विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष मानवी संवाद, भावनात्मक अभिव्यक्ती आणि समूह सहकार्याचा अनुभव देतो. त्यामुळे सामाजिक एकात्मता, विविधतेचा स्वीकार आणि मानवी मूल्यांचा विकास घडविण्यासाठी रंगमंच हे प्रभावी माध्यम ठरते. विशेषतः राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये नमूद केलेल्या Holistic and Multidisciplinary Education या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी नाट्यशिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

एकंदरीत, समकालीन उच्च शिक्षणात रंगमंच विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती विकसित करण्यासाठी प्रभावी शैक्षणिक साधन म्हणून उदयास येत आहे. तथापि, त्याचा प्रभाव अधिक दृढ करण्यासाठी अभ्यासक्रमात नाट्याधारित अध्यापन, चिंतनात्मक मूल्यमापन आणि सामाजिक विषयांवरील अनुभवाधारित उपक्रमांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये

केवळ शैक्षणिक प्रगती नव्हे तर संवेदनशील, उत्तरदायी आणि सामाजिकदृष्ट्या सजग नागरिकत्वाचा विकास साध्य होऊ शकतो.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना (Cooperation) विकसित करण्यामध्ये

रंगमंचाची भूमिका : आजच्या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी केवळ विषयज्ञान पुरेसे नसून सहकार्य, संवाद, नेतृत्व, समस्या निराकरण आणि सामाजिक जबाबदारी यांसारखी 21 व्या शतकातील कौशल्ये विकसित करणे अत्यावश्यक मानले जाते. या पार्श्वभूमीवर रंगमंच हे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून उदयास आले आहे.

रंगमंचीय सादरीकरण ही मूलतः समूहाधारित प्रक्रिया आहे. नाटकाच्या निर्मितीपासून ते सादरीकरणापर्यंत लेखक, दिग्दर्शक, कलाकार, नेपथ्यकार, प्रकाश व ध्वनी तंत्रज्ञ आणि व्यवस्थापन पथक यांच्यात सातत्यपूर्ण समन्वय आवश्यक असतो. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतःच्या भूमिकेसोबत इतरांच्या योगदानाचे महत्त्व समजते आणि परस्परावलंबनाची जाणीव निर्माण होते. या प्रक्रियेत विद्यार्थी सामूहिक उद्दिष्टासाठी वैयक्तिक मतभेद बाजूला ठेवून एकत्रितपणे कार्य करतात, ज्यामुळे सहकार्याची भावना दृढ होते (Johnson & Johnson, 2009).

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अनुभवाधारित, बहुविषयक आणि कला-संलग्न शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार रंगमंचासारख्या कला-आधारित उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहयोगी शिक्षण, सर्जनशीलता आणि सामाजिक कौशल्यांचा विकास होतो. त्यामुळे रंगमंच हा केवळ मनोरंजनाचा भाग नसून उच्च शिक्षणातील परिणामकारक अध्यापन-अधिगम पद्धतीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरतो (Government of India, 2020).

Vygotsky यांच्या सामाजिक रचनावादी सिद्धांतानुसार ज्ञानाची निर्मिती सामाजिक परस्परसंवादातून होते. रंगमंचीय उपक्रमांमध्ये विद्यार्थी सतत संवाद साधतात, अनुभवांची देवाणघेवाण करतात आणि सामूहिक निर्णय घेतात. त्यामुळे ज्ञाननिर्मितीबरोबरच परस्पर विश्वास, जबाबदारी आणि सहकार्य यांसारखी सामाजिक मूल्ये विकसित होतात (Vygotsky, 1978).

तथापि, सहकार्याची भावना विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाच्या प्रभावावर काही मर्यादाही दिसून येतात. अनेक महाविद्यालयांमध्ये रंगमंचासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित मार्गदर्शक, वेळेचे नियोजन आणि आर्थिक संसाधने मर्यादित असतात. काही विद्यार्थी आत्मविश्वासाच्या अभावामुळे किंवा सामाजिक संकोचामुळे सक्रिय सहभाग घेत नाहीत. अशा परिस्थितीत रंगमंचाचा अपेक्षित परिणाम सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाही.

डिजिटल युगात ऑनलाइन शिक्षणामुळे प्रत्यक्ष समूहसंवादाच्या संधी काही प्रमाणात कमी झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत रंगमंच विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष संवाद, भावनिक अभिव्यक्ती आणि सामूहिक कार्याचा अनुभव देतो. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणातील सामाजिक परस्परसंवादाची कमतरता भरून काढण्यास रंगमंच उपयुक्त ठरतो (UNESCO, 2021).

एकूणच, वर्तमान उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात रंगमंच विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना विकसित करण्यासाठी प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थी-केंद्रित शैक्षणिक साधन आहे. योग्य नियोजन, संस्थात्मक पाठबळ आणि कला-संलग्न अध्यापन पद्धतींचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सहयोग, परस्पर आदर, नेतृत्व आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांचा अधिक प्रभावी विकास साधता येईल.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करण्यामध्ये रंगमंचाची भूमिका

: आजच्या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ ज्ञान व कौशल्ये विकसित करणे पुरेसे नसून, सामाजिक उत्तरदायित्व, नैतिक मूल्ये, लोकशाही वृत्ती, सहिष्णुता आणि सक्रिय नागरिकत्व विकसित करणे हीदेखील उच्च शिक्षणाची महत्वाची

जबाबदारी आहे. या पार्श्वभूमीवर रंगमंच हे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जाणीवा आणि उत्तरदायित्व विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून उदयास आले आहे.

रंगमंचाद्वारे विद्यार्थी सामाजिक विषमता, लिंग समानता, पर्यावरण संरक्षण, संविधानिक मूल्ये, मानवी हक्क, ग्रामीण-शहरी समस्या, भ्रष्टाचार, व्यसनमुक्ती आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांचा अनुभवात्मक अभ्यास करतात. नाट्यप्रयोगाच्या प्रक्रियेत भूमिका साकारताना विद्यार्थी विविध सामाजिक घटकांच्या भावना, समस्या आणि संघर्ष समजून घेतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये सहानुभूती, संवेदनशीलता, सामाजिक बांधिलकी आणि जबाबदार नागरिकत्वाची जाणीव अधिक दृढ होते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अनुभवाधारित शिक्षण, कला-एकात्मिक शिक्षण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि समुदाय सहभाग यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. या धोरणानुसार रंगमंचासारख्या सर्जनशील माध्यमांचा वापर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक मानला जातो. त्यामुळे सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या विकासासाठी रंगमंचाची भूमिका अधिक परिणामकारक ठरते.

उच्च शिक्षणातील विविध विस्तार उपक्रम, NSS, NCC, युवक महोत्सव, रस्त्यावरची नाटके, लोकनाट्य आणि सामाजिक जनजागृती कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढत आहे. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थी केवळ सामाजिक समस्यांची माहिती घेत नाहीत, तर त्या समस्यांवर कृती करण्याची प्रेरणा आणि नेतृत्वगुणही विकसित करतात. त्यामुळे रंगमंच हा केवळ मनोरंजनाचा प्रकार न राहता सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी शैक्षणिक साधन बनतो.

तथापि, चिकित्सक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास अनेक महाविद्यालयांमध्ये रंगमंचीय उपक्रमांना पुरेसा अभ्यासक्रमीय दर्जा, निधी, प्रशिक्षित मार्गदर्शक आणि सातत्यपूर्ण नियोजन उपलब्ध नसते. अनेक ठिकाणी नाट्यस्पर्धा किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांपुरतीच रंगमंचाची भूमिका मर्यादित राहते. परिणामी सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या दीर्घकालीन विकासावर अपेक्षित परिणाम होत नाही. तसेच अशा उपक्रमांचे मूल्यमापन प्रामुख्याने सादरीकरणावर केंद्रित असते; विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांमधील, वृत्तीमधील किंवा सामाजिक वर्तनातील बदलांचे शास्त्रीय मूल्यांकन तुलनेने कमी केले जाते.

याशिवाय, डिजिटल युगात सामाजिक माध्यमे आणि आभासी संवाद वाढल्यामुळे प्रत्यक्ष सामाजिक सहभाग कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. अशा परिस्थितीत रंगमंच विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष संवाद, सहकार्य, समस्या सोडविणे, नेतृत्व, समूहकार्य आणि सामाजिक संवाद यांचा अनुभव देतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तरदायी नागरिकत्व विकसित करण्यासाठी रंगमंचाचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

एकंदरीत, वर्तमान उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात रंगमंच हा विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्व, लोकशाही मूल्ये, सहानुभूती, सामाजिक संवेदनशीलता आणि सक्रिय नागरिकत्व विकसित करणारे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम आहे. मात्र त्याचा परिणाम अधिक व्यापक करण्यासाठी रंगमंचाला अभ्यासक्रम, समुदायाधारित शिक्षण, सेवा-अभ्यास, अनुभवाधारित शिक्षण आणि संस्थात्मक मूल्यांकन प्रक्रियेशी एकात्मिक स्वरूपात जोडणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

सदर अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, सहकार्याची भावना आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांसारख्या सामाजिक-भावनिक कौशल्यांच्या विकासामध्ये रंगमंच प्रभावी शैक्षणिक माध्यम म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. रंगमंचाच्या अनुभवाधारित प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांना विविध व्यक्ती, परिस्थिती आणि सामाजिक वास्तव यांचा प्रत्यक्ष भावनिक व बौद्धिक अनुभव मिळतो. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता, सामूहिक कार्य करण्याची वृत्ती, संवादकौशल्य, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक संवेदनशीलता विकसित होते.

रंगमंचीय उपक्रम हे केवळ अभिनय किंवा मनोरंजनापुरते मर्यादित नसून अनुभवाधारित, चिंतनाधारित आणि परिवर्तनात्मक शिक्षण यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणारे साधन आहेत. विशेषतः सामाजिक विषयांवरील नाट्यप्रयोग, रस्त्यावरची नाटके,

समुदायाधारित सादरीकरणे आणि समूहचर्चा यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाही मूल्ये, विविधतेचा स्वीकार, सामाजिक न्यायाची जाणीव आणि उत्तरदायी नागरिकत्वाची भावना अधिक दृढ होते. या दृष्टीने रंगमंच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अधोरेखित केलेल्या सर्वांगीण, बहुविषयक आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाच्या उद्दिष्टांना प्रभावीपणे पूरक ठरतो.

तथापि, रंगमंचाचा सकारात्मक परिणाम आपोआप घडत नाही. त्यासाठी प्रशिक्षित मार्गदर्शन, दर्जेदार नाट्यसाहित्य, विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग, चिंतनात्मक चर्चा, अनुभवांचे शैक्षणिक विश्लेषण, आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि संस्थात्मक पाठबळ यांची आवश्यकता असते. या घटकांचा अभाव असल्यास रंगमंचाची भूमिका केवळ सांस्कृतिक किंवा मनोरंजनात्मक उपक्रमांपुरती मर्यादित राहण्याची शक्यता असते.

त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी रंगमंचाला अभ्यासक्रम, कला-संलग्न अध्यापन, सेवा-अभ्यास, समुदाय सहभाग, NSS/NCC उपक्रम आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांच्याशी एकात्मिक स्वरूपात जोडणे आवश्यक आहे. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये होणाऱ्या सामाजिक-भावनिक विकासाचे शास्त्रीय मूल्यमापन करण्यासाठी योग्य मूल्यांकन साधने विकसित करणेही तितकेच आवश्यक आहे.

एकंदरीत, रंगमंच हा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी, सामाजिक-भावनिक कौशल्यांच्या संवर्धनासाठी आणि संवेदनशील, सहकार्यशील व सामाजिकदृष्ट्या उत्तरदायी नागरिक घडविण्यासाठी अत्यंत प्रभावी आणि परिणामकारक शैक्षणिक माध्यम आहे. भविष्यातील उच्च शिक्षण अधिक मानवी, मूल्यकेंद्रित आणि समाजाभिमुख करण्यासाठी रंगमंचाचा व्यापक व नियोजनबद्ध समावेश करणे ही काळाची गरज आहे.

शैक्षणिक सामाजिक उपयोजन :

सदर संशोधन उच्च शिक्षण संस्थांसाठी अनेक स्तरांवर उपयुक्त ठरते. या संशोधनातून रंगमंच हे केवळ सांस्कृतिक उपक्रमाचे माध्यम नसून अनुभवाधारित, विद्यार्थी-केंद्रित आणि मूल्याधिष्ठित अध्यापनाचे प्रभावी साधन असल्याचे स्पष्ट होते. संशोधनाचे निष्कर्ष महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमामध्ये रंगमंचाधारित अध्यापन, भूमिकानिर्वाह, सर्जनशील नाट्य आणि अनुभवाधारित शिक्षण यांचा अधिक परिणामकारक समावेश करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा चालना मिळून अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया अधिक सक्रिय, सहभागात्मक आणि परिणामकारक होईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये सर्वांगीण विकास, कला-एकात्मिक शिक्षण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि अनुभवाधारित अध्ययन यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन या उद्दिष्टांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी संस्थांना दिशा देणारे ठरते. तसेच NSS, NCC, युवक महोत्सव, समुदाय सहभाग, सेवा-अभ्यास आणि विस्तार उपक्रमांमध्ये सामाजिक विषयांवरील नाट्यप्रयोगांचा प्रभावी वापर करून विद्यार्थ्यांचा सामाजिक सहभाग आणि उत्तरदायित्व वाढविण्यास मदत होऊ शकते.

या संशोधनाच्या आधारे उच्च शिक्षण संस्था विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनिक विकासाचे शास्त्रीय मूल्यमापन करण्यासाठी योग्य मूल्यांकन साधने विकसित करू शकतात. तसेच शिक्षकांसाठी नाट्याधारित अध्यापन, चिंतनात्मक अध्यापन आणि सहयोगी शिक्षण यावरील प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे नियोजन करता येईल. त्यामुळे अध्यापन अधिक विद्यार्थी-केंद्रित, सर्जनशील आणि जीवनाभिमुख होण्यास मदत मिळेल.

याशिवाय, संशोधनाचे निष्कर्ष संस्थात्मक गुणवत्ता वृद्धी, नवोपक्रम, सामाजिक बांधिलकी आणि समुदाय सहभाग वाढविण्यास उपयुक्त ठरतील. NAAC, NEP-2020 आणि Outcome-Based Education (OBE) यांच्या अपेक्षेनुसार विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी रंगमंचाचा नियोजनबद्ध वापर करण्यास हे संशोधन महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन करेल. तसेच कला-आधारित शिक्षण, सामाजिक-भावनिक अध्ययन आणि मूल्यशिक्षण या क्षेत्रांमध्ये पुढील संशोधनासाठीही हा अभ्यास आधारभूत ठरेल.

सदर संशोधन विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, भावनिक आणि वैयक्तिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे. रंगमंचीय उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध सामाजिक परिस्थिती, व्यक्तिमत्त्वे आणि जीवनानुभव समजून घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये सहानुभूती, इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता आणि सामाजिक संवेदनशीलता अधिक विकसित होते. विविध भूमिका साकारताना विद्यार्थी स्वतःच्या मर्यादितपलीकडे जाऊन इतरांच्या दृष्टिकोनातून विचार करण्यास शिकतात, ज्यामुळे त्यांच्या भावनिक परिपक्वतेत वाढ होते.

रंगमंच ही मूलतः समूहाधारित प्रक्रिया असल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना, समूहकार्य, परस्पर विश्वास, संवादकौशल्य आणि नेतृत्वगुण विकसित होतात. नाट्यप्रयोगाच्या नियोजनापासून सादरीकरणापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर सामूहिक सहभाग आवश्यक असल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये समन्वय, जबाबदारी, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. या प्रक्रियेमुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढून प्रभावी संवाद साधण्याची क्षमता अधिक बळकट होते.

याशिवाय, सामाजिक विषयांवरील नाट्यप्रयोग विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्व, लोकशाही मूल्ये, विविधतेचा स्वीकार, पर्यावरण संवर्धन, सामाजिक न्याय आणि संविधानिक मूल्यांविषयी जागरूकता निर्माण करतात. अशा अनुभवांमुळे विद्यार्थी समाजातील समस्यांकडे अधिक संवेदनशीलतेने पाहतात आणि सामाजिक परिवर्तनामध्ये सक्रिय सहभाग घेण्याची प्रेरणा मिळवतात. परिणामी त्यांच्यामध्ये उत्तरदायी नागरिकत्व, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक बांधिलकी अधिक दृढ होते.

या संशोधनाचा आणखी एक महत्वाचा उपयोग म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षम कौशल्यांच्या विकासात होणारे योगदान. संवादकौशल्य, नेतृत्व, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, भावनिक बुद्धिमत्ता, वेळ व्यवस्थापन, संघभावना आणि मानवी संबंध कौशल्ये यांसारखी 21 व्या शतकातील आवश्यक कौशल्ये रंगमंचाच्या माध्यमातून अधिक प्रभावीपणे विकसित होतात. त्यामुळे विद्यार्थी केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम न राहता सामाजिकदृष्ट्या सजग, मूल्याभिमुख, सर्जनशील आणि व्यावसायिक जीवनासाठीही अधिक सक्षम बनतात.

एकंदरीत, प्रस्तुत संशोधन उच्च शिक्षण संस्था आणि विद्यार्थी या दोघांसाठीही महत्त्वपूर्ण उपयुक्तता दर्शविते. उच्च शिक्षणात रंगमंचाचा अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत प्रभावी समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, सामाजिक भावनिक कौशल्यांचे संवर्धन आणि जबाबदार नागरिकत्वाची जडणघडण अधिक परिणामकारकपणे साध्य होऊ शकते. त्यामुळे हे संशोधन मूल्याधिष्ठित, अनुभवाधारित आणि समाजाभिमुख उच्च शिक्षणाच्या उभारणीसाठी उपयुक्त मार्गदर्शक ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- आगरकर, स. (2018). नाट्यशिक्षण: तत्त्वे आणि व्यवहार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- कुलकर्णी, अ. (2019). शैक्षणिक मानसशास्त्र. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
- जाधव, व. (2017). मूल्यशिक्षण आणि व्यक्तिमत्त्व विकास. पुणे: विद्या प्रकाशन.
- पाटील, र. (2020). अनुभवाधारित अध्यापन आणि अध्ययन. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
- पवार, म. (2018). आधुनिक शिक्षणशास्त्र. पुणे: विद्या बुक्स पब्लिशर्स.
- भोसले, स. (2019). सामाजिक मानसशास्त्र. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2021). कला-एकात्मिक शिक्षण. पुणे: लेखक.
- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2022). जीवनकौशल्य विकास. पुणे: लेखक.
- देशमुख, प. (2018). संवादकौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास. औरंगाबाद: साई प्रकाशन.
- जोशी, ग. (2019). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

हिंदी संदर्भ

- अग्रवाल, जे. सी. (2017). शिक्षा का दर्शन एवं समाजशास्त्र. नई दिल्ली: विकास पब्लिशिंग हाउस.

- अग्रवाल, जे. सी. (2019). शैक्षिक मनोविज्ञान. नई दिल्ली: विकास पब्लिशिंग हाउस.
- भटनागर, आर. पी. (2018). शिक्षा और मानव मूल्य. नई दिल्ली: आर. लाल बुक डिपो.
- शर्मा, आर. ए. (2019). शिक्षा अनुसंधान. मेरठ: आर. लाल बुक डिपो.
- शर्मा, एस. के. (2018). शिक्षण की आधुनिक विधियाँ. नई दिल्ली: अटलांटिक पब्लिशर्स.
- सिंह, एल. सी. (2017). शिक्षा का समाजशास्त्र. नई दिल्ली: रावत पब्लिकेशन्स.
- पाण्डेय, के. पी. (2018). व्यक्तित्व विकास एवं जीवन कौशल. वाराणसी: भारतीय प्रकाशन.
- राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2020). कला समेकित अधिगम. नई दिल्ली: लेखक.
- राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2021). जीवन कौशल शिक्षा. नई दिल्ली: लेखक.
- यादव, एस. (2019). मूल्य शिक्षा और सामाजिक उत्तरदायित्व. जयपुर: पॉइंटर पब्लिशर्स.
- Boal, A. (1979). *Theatre of the Oppressed*. Pluto Press.
- Heathcote, D., & Bolton, G. (1995). *Drama for Learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education*. Heinemann.
- Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
- UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. UNESCO.
- Brookfield, S. D. (2017). *Becoming a Critically Reflective Teacher* (2nd ed.). Jossey-Bass.
- Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 113–126.
- Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2), 71–100.
- Kolb, D.A. (1984) *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
- Mezirow, J. (1997). Transformative learning: Theory to practice. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 74, 5–12.
- Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*.
- Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.
- Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379.
- UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Grants Commission. (2023). *Guidelines for Mulya Pravah – Inculcation of Human Values and Professional Ethics in Higher Educational Institutions*.
- Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*.
- UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*.